

A NEMZETI IRODALOMTÖRTÉNET TÉTJEI

SZILI JÓZSEF

Miskolci Egyetem, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék

A nemzeti irodalomtörténet néhány kurrens típusát vázolom fel az alábbiakban. Ezek egyszersmind *konkurrens*, egymással versengő kánonok. Ennek a versengésnek a tétjeiről van szó.

1. Az öngyarmatosítás tétjei

Öngyarmatosító kultúrákról írt tanulmányt Alexander Kiossev, bolgár irodalomtudós.¹ Idézte a bolgár nemzeti megújulás első képviselőjét, Paiszj Hilendarszkit, az Athosz-hegyi kolostor szerzetesét, az első *Szláv-bolgár történelem* (1762) íróját, aki így intette honfitársait: „Ó ti esztelenek, ó ti együgyű bolondok! Miért szégyellitek a bolgár nevet? Nem az-e az igazság, hogy a bolgároknak valaha királyságuk volt, független államuk? Sőt valamennyi szláv nép közül éppen a bolgárok voltak a legdicsőbb nemzet — ők voltak a legelső, akik királyokat koronáztak, nekik volt először ortodox patriarchájuk, elsőként keresztelkedtek meg, s ők voltak a legnagyobb terület urai!” Kiossev szerint sorsdöntő volt az így kifejeződő trauma, az elmaradottság tudata. Míg másutt a modernizálást külső gyarmatosító hatalmak végezték el (akár az őslakosság kiirtásával is, mint az indiánok esetében), a bolgároknak az „öngyarmatosítás” jutott: a hiánytudat szervezte őket nemzetté, és „másoktól átvett külső mintákból alkották meg ’saját’ identitásukat”.

A nemzeti öntudat kialakításában, írja Kiossev, alapvető a trauma megszüntetése, megideologizálása önnön ellentétével. Például olyan történelmi előzménnyel, amelyből kiviláglik: a nemzet nem *megszületik*, hanem *újjászületik*, s persze úgy, hogy egy hatalmas középkori birodalom az előzmény. A múltteremtés az eredeti traumát a pogány mágikus hagyománnyal, mitológiai ősök, nagy királyok, dinasztiák, szentek sorával

¹Alexander Kiossev: „Notes on Self-Colonizing Cultures”

http://www.online.bg/kultura/my_html/biblioteka/bgvntgrd/e_ak.htm. A „hiánylistát” taglalja uő.: „Lists of the Missing” = Mihály Szegedy-Maszák (ed.): *National Heritage – National Canon*, Collegium Budapest Workshop Series, No. 11, Budapest 2001, 23-36. o.

szublimálhatja. Ezzel párhuzamos a *bennszülöttség* felmagasztalása. A *másság hiánya* miatti traumatikus „*mi*” ellentett előjelűvé válik: felölel mindent, ami pozitív, jó, szép, igaz, tiszta és harmonikus. Ilyen például az afro-amerikai mozgalom jelszava: „A fekete: szép.”

A másik megoldás a komplementer doktrína: az *europaizálás* vagy *nyugatosítás* programja. Az „öngyarmatosítás”. Nem világos, mennyiben pozitívum, vagy inkább negatívum. Kiossev posztmodern nyelvében a paradoxon is paradox.

De menjünk tovább.

2. A kolonializáló és önkolonializáló beállítottság tétjei a magyar irodalomfejlődésben

Czigány Lóránt a bolgár trauma-elméletről még mit sem sejtve írta a következőket az 1984-ben megjelent *Oxford History of Hungarian Literature* Vörösmarty-fejezetében: „A múlt dicsőségéhez menekvés kompenzálta a nemzeti büszkeség sérelmeit, növelte az öntudatot, s ezáltal a jobb jövőbe vetett hitet. A nemzeti öntudat művi restaurálásának voltak nem kívánatos mellékhatásai is: a kialakuló *irodalmi tudat* sarkalatos vonása volt, hogy a magyarok, meglepő módon, nem annyira a környező, hasonló történelmi sorsú népekhez – a lengyelekhez vagy a csehekhez – mérték magukat, hanem Nyugat-Európa hatalmas nemzeteihez. Az ilyen összehasonlítás óhatatlanul tovább szaporította a nemzeti Én képzelt sebeit.”²

„Századok ültének el” a szükséges modernizáció nélkül, de a költő csak a dicsőség visszatértét sürgette: „Régi dicsőségünk, hol késel...?” Két évtizeddel később pedig egy falusi kocsmáros fia nosztalgizált ekképp *A hazáról*: „Oh nagy volt hajdan a magyar, / Nagy volt hatalma, birtoka; / Magyar tenger vizében hűnyt el / Éjszak, kelet s dél hullócsillaga.” S nem így traumatikus-e Arany kétségbeesett hiányérzete, amikor fordításban elolvasta az akkor még hitelesnek vélt *Királynéudvari kéziratot*: „Csak

² „Taking refuge in past glories served a useful purpose: by compensating for the injuries done to the national pride, it strengthened self-respect, which in turn, encouraged faith in a better future. This artificial restoration of national consciousness produced undesirable side-effects. It was one of the cardinal aspects in shaping *irodalmi tudat* that Hungarians often compared themselves not, curiously enough, with their neighbours who fared no better in history – the Poles or the Czechs – but with the powerful nations of West Europe. These comparisons were bound to inflict imaginary wounds on the national ego.” Czigány Lóránt: *Oxford History of Hungarian Literature*, Clarendon Press, Oxford 1984, 124. o.

nekünk nincs semmink!! Mythológiát csinálni kell – különben ür és pusztaság.” (Levele Tompához, 1857. április 19.)

A XVIII. század végén úgy látszott, még *nyelvünk sincs*, nemhogy „mythológiánk”. Részlet Debreczeni Attila: „Nemzet és identitás a 18. század második felében”³ című tanulmányából: „*A védelmezett magyar nyelvről* szóló recenziójában írja Batsányi, hogy ’eggyik Európai Országnak sints olly nagy szüksége egy *Nemzeti Nyelvre*, mint a’ Magyar Birodalomnak; mivel-hogy eggyik sints olly temérdek sok-féle nyelven ’s hiti-valláson lévő népekből öszve-alkotva’; majd Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében így fogalmaz: ’Ha egyszer sok-féle, szép, tudós Könyveink lesznek; ha Nyelvünknek illendő betse léssen: majd önként fogják azt még az Idegen-Országbeliek-is tanulni. Átalláttják majd a’ Horvátok ’s Tótok is, hogy tanásosabb, egy költséges holt nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanulniok, ’s ügyöket rajta folytatniok, mellynek koronája ’s védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek.”⁴

Erről a korszakról, a nemzeti nyelven írott irodalom célkitűzésének korszakáról ez olvasható Horváth János posztumusz művében, *A magyar irodalom fejlődéstörténetében*:

„A ’kizárólagos magyar nyelvűség’: csak előbb megvilágosodott, elolvasott és kihirdetett pontja a nemzeti irodalom programjának; a magyar nyelv a magyar egység szimbóluma; ápolása, fejlesztése az egység megteremtésére való munkálkodással azonos: ’Valaki Magyarságúnknak előmenetelire dolgozik – írja Bessenyei a *Holmi* ’Jelentés’-ében – kétség kívül mind azokat szolgállyá kik valósággal Magyarok. Ki mondhatná hát, hogy mikor Magyarúl ir, Erdély Országához nem szól? A magyar nyelvnek, tudománynak [értsd: irodalomnak] tekintetbe [sic!] nints Erdély, hanem tsak egy Magyar Haza.’ Íme, a nyelvi programban az Unió programja! Sőt benne van már a nemzetiségek megmagyarosításának a szükségérzete is. Azt mondja Bessenyei a *Jámbor szándékban*, hogy mi a magyarból deákot, németet, franciát csinálunk, holott a hazai németeket, tótokat is magyarokká (ti. nyelv szerint magyarokká) kellene tennünk!”⁵ Íme a nemzeti öntudat

³ Debreczeni Attila „Nemzet és identitás a 18. század második felében”, *IK* 2001, 5-6 sz., 513-552. o.

⁴ l. h., 547. o.

⁵ Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, 177. o.

mint *hübrisz*: öntudat és önhittség is egyben. Készülhet a görög mintájú nemzeti sorstragédia.

Ami a magyar nyelv győzelmével előállott kolonialista kockázatot illette, Horváth János nem húnyt szemet: „Előrelátható, hogy az ekként kialakult érzelmi egységre nézve mily veszedelmet jelentett egyelőre a latin kiszorítása s a nemzeti nyelvvel való helyettesítése; s tudjuk is elkerülhetetlenné vált következményét: a nemzetiségi kérdés fölvetődését s kiélesedését.”⁶

Horváth János szerint *a magyar irodalom történeti fogalma* koronként változik, fokozatosan szűkül: „Wallaszky felfogása szerint a magyar irodalomtörténet mindent felölel, mit valaha magyarországi ember írt[...] Az utána következők [...] szűkebbre szabják a feldolgozandó kört, s így az elméletben elismert ‘egyetemes’ magyar irodalomtörténet mellett, illetőleg azon belül, egy szorosabb értelemben vettnek a fogalma alakul ki, mely maga is fokozatosan szűkebbre szorul. Pápaynál a magyar nyelvű irodalmat jelenti; Toldynál már csak az olyan magyar nyelvűt, mely egyúttal megnyilatkozása a nemzeti szellemnek; Beöthynél végül a nemzeti szellemnek művészi megnyilatkozásait. A fejlődés fokozatai tehát ezek: magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti tartalmú, művészi. Minden utóbbi fokozat a megelőzőnek szűkítése”.⁷

A változás tétje az első szűküléskor volt a legnagyobb. Amikor a „magyarországi” a „magyar nyelvűre” szűkült. A tét shakespeare-i volt: „Az országunkat egy nyelvért!” Nyertünk. Mondják, a riadalomban egy Herder nevű bukmékernek is szerepe volt.⁸

Mindez nem Pápay, Toldy vagy éppen Horváth János fogalomalkotásán múlt, inkább a nagyhatalmi viszonyokon. De: *nemzetsors* lett. Magyarul, magyarként nem volt más választás. Jól látta

⁶ I. M., 176. o.

⁷ I. m., 16. o. – A szóban forgó munkák: Paulus Wallaszky: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*, 1785; Pápay Sámuel: *A magyar Literatura Esmérete*, 1808; Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*, 1851-55; Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kistükre*, 1896.

⁸ Vö.: Pukánszky Béla: „Herder intelme a magyarsághoz”, *Egyetemes Philologiai Közlemények* 1921, 35-39, 83-90. o – Dümmerth Dezső: „Herder Jóslata és forrásai”, *Filológiai Közlemények* 1963, 181-183. o.

Horváth János – részben Concha Győző és Szekfü Gyula nyomán⁹ –, hogy a demokratikus-plebejus tendencia és a magyar nyelv programja egy egységet alkotott. S akaratlanul is ráérezett a veszélyre: ez a fejlemény – lényegében egy új, modern nemzet léte – nem tudott elválni a *rendi* nemzet-gondolattól. A rendi nemzet gondolatához kötött *országtól* vált meg. S utóbb a Szent Korona országának mi maradt? A szent korona, a magyar nyelv mint államnnyelv s mint a lakosság abszolút többségének anyanyelve, és a magyar irodalom *határok nélkül magyar* történetisége.

Láttuk, Horváth János irányt szabó értelmezésében a *magyar irodalom történeti fogalmának* fejlődése csak végső fázisában jut el a *művészség* igényéhez, akkor is a „nemzeti szellemű” jelzővel korlátozva. Ami Beöthynél „a nemzeti szellemnek művészi megnyilatkozása”, ez a speciálisan *magyar* művészség, az Horváth Jánosnál a Gyulaitól öröklött „nemzeti klasszicizmus”, ez a Petőfi és Arany nagyságát ízlés- és stíluseideológiává redukáló ideáltípus. Ennek hol színvonalas, hol a „perzekútor esztétika” kifejezéssel jól jellemzett képviselője – Gyulaitól Horváth Jánosig – szembekerült az újabb magyar nyelvű, művészileg értékes irodalommal: előbb Vajdával, Reviczkyvel, Komjáthyval, majd mindazzal, amit Ady, a *Nyugat*, majd a *Nyugat*-hagyomány jelentett. Az irodalmi modernizáció volt a tét. A verseny hamar eldőlt. Horváth János az 1920-as évek közepén beismerte, hogy „a leginkább klasszikusnak mondható, mérsékelt változatot a [XIX.] század végső évtizedeiben már nem képviselte primer tekintélyű költői gyakorlat”¹⁰, s hogy „a klasszicizmus eleven irodalmi gyakorlatból mindinkább tanná, dogmává merevült”.¹¹

Az organikus, teleologikus, „benszülöttségre” alapozott nemzetközpontú irodalomtörténeti felfogással szemben az Európa- illetve világirodalom-centrikus – „nyugatos” – irodalomtörténet-felfogást mindenekelőtt Babits és Szerb Antal képviselte. Ez az européer, ill. nyugatos típus azonban (kivéve Babits *Európai irodalomtörténetét*) szintén a „magyarországiság” *versus* „magyar nyelvűség” által megszabott

⁹ Horváth János hivatkozásai: Concha Győző: *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik*, Olcsó Könyvtár, Budapest 1885; Szekfü Gyula: *A magyar állam életrajza*, Budapest 1917.

¹⁰ I. m., 354. o.

¹¹ I. m., 355. o.

kereteken belül érvényesült, korrekatív funkciója volt, de univerzumát a „nagy nemzeti elbeszélés” hagyománya jelölte ki.

A szó, illetve az írás *művészetére* szorítókozó irodalomfogalmat és az európai régióra transzponált *világirodalom-centrikus* irodalomfelfogást Babits Mihály *Az Európai irodalom történetében* jelenítette meg. Ez a Horváth János-féle magyar irodalomfejlődés teljes és koncepciózus ellenképe. Erre tapintott rá Gyergyai Albert kortársi értékelése: „Lehetnek oly szintézisek, amelyek mintegy kitágítva Horváth János magyar irodalomtörténeti elvét, az egész világirodalom életét is az irodalmi tudatosodás fejlődése szerint taglalják. [...] Ha az európaiságnak sokat vitatott s máig sem tisztázott fogalmából indulunk ki, elgondolhatunk oly irodalomtörténetet, amely a nemzeti értékek felett az egyetemes értékeket hangsúlyozná.”¹²

Utóbb Németh G. Béla szintén az *egyetemes* és a *nemzeti* elem egységét, s az előbbi strukturális elsőbbségét húzta alá: „Babits úgy érezte, századában a két elemet mesterségesen szétválasztották, s az elválasztót, a másodlagost nemcsak szembe, de fölébe is helyezték az elsődlegesnek, a közös lényegnek, az egybekapcsolónak, sőt, szinte kizárólagossá tették azt. Ez volt tapasztalata a századelő francia nacionalistáiról, ez a Duna-medence magyar és nem magyar sovínisztáiról, főleg pedig ez az előretörő nácizmus hirdetőiről; és ez volt ezek tudatos vagy öntudatlan hazai rokonairól. 'Világcsászárság' – írta le a szimbolikus értelmű szót vágyakozva nemegyszer, értve rajta a népek ama szabad testvéri egységét és önkéntes közösségét, melyet a két nagy háború előtt, alatt és után annyian óhajtottak, kivált épp a sokat szenvedett és sokszor kijátszott közép-európai népek legjobbjai.”¹³

3. A jelenkori irodalomtörténet-kutatás regionális-nemzeti önmegvalósító és regionális-nemzeti egyeztető trendjeinek tétjei

A nemzeti irodalom egyik latin-amerikai fejlődéssémáját Roberto Fernández Retamar idézte a *Helikon* latin-amerikai számában a perui José Carlos Mariátegui tollából: „A modern irodalmi – s nem szociológiai – elmélet három periódust különböztet meg egy nép *irodalmának normális* fejlődésében: a gyarmati, a kozmopolita és a nemzeti periódust. Az első

¹² Gyergyai Albert: „Babits irodalomtörténete”, *Nyugat* 1934, 14-15. sz.

¹³ Németh G. Béla: „Világkép és irodalomfelfogás Babits irodalomtörténetében”, in uő. *Századutóról – századelőről*, Magvető, Budapest 1985, 260-261. o.

időszakban e nép irodalmilag nem több, mint egy másik gyarmata, alárendeltje. A második periódusban különféle irodalmak elemeit asszimilálja egyidejűleg. A harmadikban árnyalt kifejezésre jut saját személyisége és érzelme.”¹⁴ A Dél-Amerikában vagy Afrikában honos irodalomtörténet-elméletek nagy része az Európa- és Észak-Amerika-centrikus világirodalmi kánon ellen fordul, megtagadja annak klasszikusait, azt állítja, hogy a rájuk alapozott nevelés-oktatás a helyi nemzeti közösségeket traumatizálja, kisebbségi érzést kelt bennük. S ez, mint tudjuk, elősegíti az „öngyarmatosítást”.

A nemzeti szempont túltengését korigálja a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság Kelet-Közép-Európa irodalmi kultúráinak történetét kutató munkacsoportja. Elméleti problémáikat Marcel Cornis-Pope és John Neubauer összegezte. Megállapították, hogy minden nemzeti irodalomtörténet-folyamatban egymással teljesen analóg fázisok vannak: szövegelemlekek feltárása (esetenként hamisítása), középkori szövegek felélesztése, nyelvújítás, a nemzet nagy költőinek kanonizálása, s végül valamennyi elem egyetlen *nagy elbeszélésbe* foglalása. „Ezekben a nagy elbeszélésekben a nemzet a kollektív hős, illetve a 'logikai alany'. Születését, növekedését, érlelődését és hanyatlását szerves fejlődésként adják elő, minden újabb fázis az előzőből következik.”¹⁵ Felsorolják az ilyen történet irodalmi műfajokat utánzó típusait: egyfajta isteni színjáték, fejlődésregény, sorsdráma, egy nemzet golgotája. Döntő követelmény a történet egységét fenyegető részek elhallgatása vagy kihagyása, mivel mint írják, „Ernest Renan észrevétele szerint [...] a közös emlékekkel egyenértékű a kollektív amnézia. A nemzetépítés lényeges eleme: elfelejtkezni a történelmi tévedésekről, s egyáltalán mindenről, ami folt a nemzet dicsőséges önarcképén.”¹⁶

A tervezet szerint a munkacsoport által kidolgozott közép-kelet-európai történelem szerkezete, ellentétben a tipikus nemzeti

¹⁴ Roberto Fernández Retamar: „A spanyol-amerikai irodalom elméletéhez” (ford.: Tímár László), *Helikon* 1999/3 sz., 339. o.

¹⁵ Marcel Cornis-Pope – John Neubauer: *Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections*, ACLS Occasional Paper, No. 52, American Council of Learned Societies, New York 2002, 15. o.

¹⁶ Uo. – A Renan-utalás: Ernest Renan: „Qu'est-ce qu'une nation?” (1882), *Oeuvres Complètes*, Callman-Lévy, Paris, vol. I (1947), 887-906. o.

történelmekével, nem lehet kauzális, organicista és teleologikus. A „mikrotörténet” a kulcsfogalma ennek az újfajta történetiségnek, azaz az olyan jól lokalizált történet, amely semmiképp sem tekinthető „egy átfogó organikus rendszer szimbólumának vagy szinekdochéjának”.¹⁷

Ez a terv nem utópia. A térség 120 komparatista kutatója mintegy 200 dolgozattal vesz részt benne. Talán az az elképzelés sem utopisztikus, hogy dekonstruálhatók a nemzeti identitások törzsi idólumai, s hogy szorosabb vizsgálat kiderítheti a látszólag sebezhetetlenül ép, tiszta, egynemű konstrukciók hibrid-jellegét. A kötet szerzői nem megszüntetni akarják a nemzeti irodalom fogalmát és tudatát, hanem kiegészíteni. Felfedezik a kisebbségi, a transznacionális irodalmakat (pl. a kelet-közép-európai német és jiddis irodalmat). Egészében „re-dialogizálják” a térség irodalmát. A XIX. századtól örökölt különböző rendű-rangú nacionalizmusok ugyanis – így látják – a nemzeti irodalomkutatást mindenütt egyoldalú, elzárkózó, párbeszédre képtelen helyzetbe juttatták.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy egyes posztkolonialista és egyéb (feminista, afro-amerikanista) törekvések továbbra is a XIX. századi teleologikus narratívában, a „makrotörténetben” látják a nemzeti, regionális vagy egyéb identitás elérésének az eszközét.¹⁸

Folynak a nemzetiségi, nemzeti, soknemzeti, nemzetekfölötti, regionális, globális derbik. A tétek magasak.

¹⁷ Uo.

¹⁸ „Despite remarkable exceptions, this narrative [the nineteenth-century teleological narrative of national history] is still being used by postcolonial literary historians, not to mention those writing the literary histories of women, gays, lesbians, Afro Americans, and the list could go on.” Linda Hutcheon: „Postcolonial witnessing – and beyond: Rethinking literary history today”, *Neohelicon* 30 (2003) 1, 13. o.